بەش: ژمێریاری ــ ئابووری

كۆلێژ: بەڕێوەبردن و ئابووری

زانكۆ : سەلاحەددین – هەولێر

بابەت: كوردناسی (قۆناغی یەكەم)

ناوی مامۆستا : مامۆستایانی كوردناسی

ساڵی خوێندن: 2023/2022

کوردناسی چەمك و واتاکەی

کوردنا سی و شەیەکی لێ ئکدراوە کە لە ناوی کورد (وەك گەلێك) و قەدی چاوگی (نا سین) پێک هاتووە ، هەموو نو سراو و توێژی ئنەوە زان ستیەکان دەگرێ ئتەوە کە لە سەرهەموو لایە نەکانی ژ یانی کورد وەك (جوگراف یا, م ێژوو ,ز مان , ئەدەب, کل تورو ئایین ...ه تد) نو سراوەو بلاّوکراوە تەوە بەئامانجی نا ساندنی کورد.

<u>یەکەم / جوگرافیا</u>

بەشی یەکەم : دەروازەیەك بۆکوردستان

1-زاراوەی کوردستان

زاراوەی کورد ستان لە بنەڕە تدا لە دوو مۆرفیم پێک هاتووە: (کورد+ ستان) (کورد) کە مەبە ست ل ێی نە تەوەی کوردە و وا تای (ئازا) دەدات (ستان)یش پا شگرێکە لە هە ندێ زما نە هیٖ ئندۆ ئەوروپییەکا ندا بە وا تای ولاّت یان نیٖ شتمان د ێت. کەوا تە کورد ستان بە وا تای ولاّ تی کوردان یان ئەو خا کەی کە نە تەوەی کوردی لەسەر دەژیت دێت.

2- شوێن (پێگەی جوگرافی)

کورد ستان دەکەوێ تە با شووری ڕۆژ ئاوای کیٖ شوەری ئا سیا .کورد ستان خاوەنی سنورێکی سیا سی د یاریکراو و دان پ یانراو نیٖ یە، بەڵکو بە شێکە لە خاکی دەو ڵەتانی تورک یا ، ئ ێران ، ع ێراق ، سوریا . لە لا یەن ئەم چوار دەوڵە تەوە ، نە دان بە بوونی خاکی کورد ستاندا دە نێن و نە بڕواش بەو سنوورانە دە کەن، بەڵکو کوردستان بە بەشێك لە خاك و نەتەوەی کوردیش بە بەشێك لە نەتەوەکانی خۆیان دادەنێن.

3- سنوور و ڕووبەرو شێوە

سنووری کورد ستان لە باکورەوە لە گەڵ ئازەربا یجان و ئەرمینیاو تورکیا یە ، لە ڕۆژ هەلاّت ئ ێران و ، لەڕۆژئاوا شەوە عیراق و سوریایە و بە شی باشوریٖ شی لە گەڵ ئ ێران وکە نداوی عەرەبی.ڕوو بەری گ شتی کورد ستانی گەورە نزیٖ کەی (536000) کم2، بە سەر چوار ولاّ تی تورک یا و عیراق و ئ ێران و سوریا دابەش بووە ، هەروەها شێوەیەکی پتەو و ڕێکی هەیە .

بەشی دووەم / تایبەتمەندی سروشتی کوردستان

1-بەرزوو نزمی (تۆبۆگرافیا)

تۆپۆگراف یای کورد ستان ، لەڕووی بەرزیی و نزمي یەوە لە ناو چەیەکەوە بۆ ناو چەیەکی تر ج یاوازی هە یە ، ناو چەکانی باکوورو ڕۆژ هەلاّت بە چیای بەرز داپۆ شراون کە بەرزایی هە ند ێک یان لە چوار هەزار مەتر ز یاتر دە بێ . لە ن ێوان ئەو چیایانەش هە ندێ دە شتایی تەخت هەن ، بەلاّم ناو چەکانی با شوورو ڕۆژئاوا نزمن و چیایان کەمەو بە زۆری لە دەشتایی پێکهاتوون و گردیش لێرەو لە وێ بە دیار دەکەون .

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بلێین تۆپۆگرافیای کوردستان لە سێ بەش پێکهاتووە ئەوانیش بریتین لە

1-چیاکان

زیاترلە نیوەی تۆپۆگرافیای کوردستان لەچیا پێکهاتووە ،بەزۆری لەشێوە زنجیرە چیا دەبینرێن ، ژمارە چیاکانیش بەتەواوی دیار نیە بەپێی هەندی سەرچاوە ژمارەی چیاکان (122) ە ، و هەندێکی تریش ئەم ژمارەیە بەرز دەکاتەوەو دەڵێت (220) چیایە. لەگرنگترین زنجیرە چیاکان زنجیرە چیای (زاگرۆس)ە.

2- گرد و تەپۆڵکەکان

گردە کانی کورد ستان بەزۆری لە زنجیرە یەکی خوارو خێ چی چەماوە پ ێك هاتووە. زۆر بەرز نین بەلاّم ئە گەر لەنزیك چیاکان نەبوونا یە ئەوا هەر یە کەیان بۆ خۆ یان چیایەك دە بوون، ئەم گردا نە سوودیان زۆرە ، بۆ چاندنی دانەوێ ڵە و لەوەڕێکی باشیـ شە بۆ ئاژە ڵدارەکان ، لە گرنگترین گردو تەپۆڵ کەکانی کوردستان (بایەزید ، بەرزنجە ، پشدەر،چوارتا، پێنجوێن...هتد).

3- دەشتەکان

دە شتەکانی کورد ستانیش بە شێکی دیـ کەی گرن گی خاکی کورد ستان پێ کدەهێنن، ئەو دە شتانە پان و بەرین و تەختن ، ڕوو بەرەکانیان لەیەکێ کەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕ ێت ، بەلاّم بە هەموویان 15٪ ی ڕوو بەری خاکی کورد ستان دادەپۆ شن ، گرنگترینـ یان : شارەزوور، هەولێر ، سندی ، مەریوان ، کە ندێناوە ، شەنگال ،قەراج ، ماردین ، ئورفە ....هتد.

2-ئاوو هەوای کوردستان

ا-پلەی گەرمی :

پ لەی گەرمی کورد ستان لە ن ێوان هەوا یەکی بیا بانی گەرم و هەوای ساردی دەر یای ناوەڕا ستدایە ، لە گەڵ ئەوە شدا لە ناو چەیەکەوە بۆ ناو چەیەکی دی ج یاوازی هە یە ، چونکە ئەو هۆکارا نەی کار لە سەر ئاو و هەوای ناو چەکان دە کەن ، لە ناو چەیەکەوە بۆ ناو چەیەکی دی کە لە یەك ج یاوازە ، ئەوەتا تا بەرەو باکوری کورد ستان ب چین پ لەی گەرمی ڕوو لە نزمبوو نەوە دەب ێت ، بە پێ چەوانەوە تا بەرەو با شوور بێینەوە پلەی گەرمی ڕوو لە بەرزبوونەوە دەبێت .

ج یاوازی پ لەی گەرمی لە ناو چەکانی باکوورو با شووری کورد ستان جیاوازی یەکی زۆرە ، بۆ نموو نە لە وەرزی ز ستاندا پ لەی گەرما لە شارەکانی باکوری کورد ستان زۆر ڕوو لە نزمبوونەوە یە ، زۆر بۆ ژ ێر سفر دادە بەزێت ، لە هە ندێ ناو چە دەگا تە (30 یان 35) پ لە بۆ ژ ێر سفر . لە ناو چەکانی با شووری کورد ستانیش لە هاوی ندا پ لەی گەرمی بە ڕێژە یەکی زۆر بەرز دەبێ تەوە بۆ نموو نە لە هەولێرو کەرکوك دەگا تە ن ێوان (40 و 45 و 50) پ لە . بەوەش ج یاوازی پ لەی گەرمی ن ێوان ناو چەکانی کورد ستان لە دوور ترین خاڵی باکوور لە ز ستان و دوور ترین خاڵی با شوور لە هاوی ندا دەگا تە ن ێوان (80 یان 85 پ لە) کە ئەوەش جیاوازییەکی گەورەیە .

ب- بارانی کوردستان :

هەر چی بارانی شە لە ناو چە شاخاوییەکاندا تا بەرەو باکوور بەرز بی نەوە ز یاتر دەبار ێت و بەفری ئە ستورتر دە کەوێت ، کە لە هە ندێ ناو چەدا ئەو بەفرا نە تا وەرزی هاوینیش دەمێن نەوە ، بەڵام لە ناو چە دە شتاییەکانی با شوور و ڕۆژ ئاوا تا بەرەو خوارو بێی نەوە باران کەم دەبێ تەوە ، بەفریش زۆر بەکەمی دەنا نابارێت ، ئەگەریش باری بەزوویی دەتوێتەوەو زۆر خۆی ناگرێت .

3- دەرامەتە ئاوییەکان

گرنگترین ڕووبارو دەریاچەکانی کوردستان بریتین لە :

یەکەم : ڕووبارەکان:-

لەخاکی کوردستاندا چوار ڕووباری گەورە سەرچاوە دەگرن ، کە بریتین لە:

١- ڕووباری دیجلە

لە باکوری شاری (د یار بەکر) ەوە لە دەریا چەی (گوو لجوك) ەوە سەر چاوە دەگر ێت ، بە خاکی کورد ساندا تێ پەر دەب ێت و دوا تر بە زەوی یەکانی عێرا قدا بەرەو خوار تێدە پەرێت تا لەنزیك شاری (بەسرا) لە گەڵ ڕووباری (فوڕات) تێکەڵ بەیەك دەبنەوەو (کەنداوی عەرەب) پێکدەهێنن .

٢- ڕووباری فورات

بەدر ێژترین ڕوو باری کورد ستان دادەنر ێت و لە دوو سەر چاوە پێ کدێت ، یەکێکیان (فرات صو) ، سەر چاوەکەی تریش (مراد صو) ئەم دوو ل قەش لەباکووری (ئالازیغ) دەگە نە یەکو ڕوو باری فورات پێکدەهێنن.

٣- ڕووباری ئاراس

لەناوچەی (بینگۆل) لەتورکیا سەرچاوە دەگرێت و دەڕژێتە دەریای قەزوین.

٤-ڕووباری ڤیزیل ئۆزۆن

ئەم ڕوو بارە لە ڕۆژ ئاوای شاری (دیوا ندەرە) ی کورد ستانی ڕۆژ هەلأت ، سەر چاوە دەگر ێت و لەبا شووری شاری (ڕەشت) دەڕژێتە دەریای قەزوین.

دووەم: زێیەکان:-

زێ له ڕوو بار بـ چووکتره ، کورد ستان له چەند زێ یەکی گرنگ پ ێك د ێت ، لەوا نە:

1- زێی گەوره

ل قی هەره گەورەی ڕوو باری دیجله یەو له کورد ستانی باکوورەوە سەر چاوه دەگر ێت بەرەو کورد ستانی با شوور در ێژ دەبێ تەوه ، تاکو دەگا تە ئاوبە ندی بێخ مە ، لەو ێدا بەرەو با شووری ڕۆژ ئاوا دەڕوات ، تاکو له باشووری شاری موسڵ ، دەڕژێتە نێو ڕووباری دیجله

2- زێی بچووك

بەدر ێژترین ل قی ڕوو باری دیج له دەژمێردر ێت، له ڕۆژ ئاوای شاری مها باد سەر چاوه دەگر ێت و له سنووری قەڵادزێوە دەپەڕێ تە کورد ستانی ع ێراق و دەڕژێ تە ئاوبە ندی دۆ کان ، لەوێ شەوه بەرەو پردێ د ێت ، لەئەنجامدا لەگەڵ زێی گەورەدا دەڕژێتە ڕووباری دیجله.

3- **زێیەکانی بەتلیس و بۆتان** له کوردستانی باکوور.

4- **زێی سیروان** له کوردستانی ڕۆژهەڵات بەرەو کوردستانی باشوور درێژدەبێتەوه.

سێیەم : دەریاچەکان:-

له کوردستان چەند دەریاچەیەکی گرنگ هەن لەوانە:

1- **دەریاچەی گوولجوك** :دەکەوێتە باکووری شاری دیاربەکر ، بەرزاییەکەی 1155 م لەئاستی دەریاوه.

2- **دەریا چەی وان:** گەورەترین دەریا چەیه له کورد ستاندا ، دەکەوێ تە باکووری کورد ستان ، ئاوه کەی زۆر سوێره بۆیه هیچ زیندەوەرێکی تیا ناژیت .

3- **دەریاچەی ورمێ**:دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شاری ورمێ له ڕۆژهەڵاتی کوردستان .

4- **دەریا چەی زرێ بار (زر یوار)** : دەکەوێ تە ناو چەی سنە نز یك شارۆ چکەی مەریوان له کورد ستانی ڕۆژهەڵات .

بەشى سێیەم / تایبەتمەندى مرۆیى كوردستان

1-دابەشبونى دانیشتوان بەپێى پێكهاتە

1-كورد

گەورەترین نە تەوەو یە كەم نەتەوە یە كە لە سەر ئەم خا كە دەژى ، بە گوێرەى ئا مارى 1996 ڕ ێژەى 76٪ دانیـ شتوانى كورد ستان پێ ـكدێنن، ئە مەش دواى ئەوەى كورد بە در ێژایى مـ ێژوو نـ كۆڵى لە بوونى كراوەو پاڵەپە ستۆیان خراوە تە سەر كە بە نە تەوەى تر خۆ یان بنوو سن و سەرەڕاى سیا سەتى دەر كردن و گوا ستنەوە ئە مەش واى ـكردووە ژمارە یەكى زۆر لە كورد ڕوو لە هە ندەران بـ كەن بەتایـ بەت وڵا تەكانى ئەوڕوپا.

2-توركمان

ژمارە یەك لە دانیـ شتوانى كورد ستان پێ ـكدینن و دەر بارەى ڕە چەڵەكیان دوو بیروڕا هە یە، یە كەمیان پێ یان وا یە دەگەڕێ ـتەوە بۆ ئەو سەربازە كوردا نەى ، كە عوسمانیـ یەكان لە شكرێكیان لێ درو ست كرد دژ بە سەفەوییەكان ، بیروڕاى دووە میش ئەوە یە، كە دەگەڕێ ـنەوە بۆ ئەو كە سانەى كە لە سەردەمى عوسمانیەكا ندا فەرمانـ بەربوون ، چونكە دەبوا یە توركى بزانن ، ئەم ناوە دواى ڕو خانى عوسمانیـ یەكانیش هەرمایەوە.

3-عەرەب

سەرەتاى پە یدابوونیان دەگەڕێ ـتەوە بۆ ـنـ یوەى یە كەمى سەدەى حەوتى زاییـ نى كە شوێنى بـ ـنەڕەتیان دەگەڕێ ـتەوە بۆ نیمـ ـچە دوور گەى عەرەب و لە دواى بلاّوبوو نەوەى ئاینى ئیـ سلام لە كورد ستان جێگیر بوون و دواتریش لە ئەنجامى سیاسەتى بە عەرەبكردن ڕێژەیان بەرەو زیادى چوو.

4-عەجەم

دواى نە تەوەى عەرەب دێ ڕە چەڵەكیان تا ئێ ستا ڕوون نەبۆ تەوە ، یەكێ لە بیرو ڕا كان ئەوە یە دەگەڕێنەوە بۆتورك و خۆشیان لە هەوڵى چەسپاندنى ئەوەن كە بە تورك هەژماربكرێن.

5-فارس

ڕێژەیان دوای عەجەمەکان دێت و بەزۆری لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا دەژین.

6- جگە لە مانە کلدان و ئاشوور ی ئەرمەنی بە ڕێژەی جیاواز لە کوردستاندا بوونیان هەیە.

2-دابەشبونی دانیشتوان بەپێی ژینگە

وا تا دابە شبونی دانیـ شتوان بەپێی شارو گو ند . دیاردە یەکی ئا ساییە کە ژ مارەی گوندنـ شین لە ولاّ تە پێ شکەوتووەکان زۆر کەمترە لە ژ مارەی شارنـ شین ، بەلاّم سەبارەت بە ولاّ تە تازەپێگەیـ شتووەکان ژ مارەی شارنـ شین کەمترە لە ژ مارەی لادێنـ شین ، هەرێمی کورد ستانیش هەر چەندە لە ڕ یزی ولاّ تە تازە پێگەیـ شتووەکانە ، بەلاّم ژ مارەی شارنـ شینی زۆر ترە ئە مەش دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری سیاسی.

3-دابەشبونی کورد بەپێی قەبارە

1-تورکیا (باکوری کوردستان)

ژ مارەی کورد لە تورک یا زیاتر لە (20) ملیۆ نە . لە (21) پارێز گا بوونی هە یە لەکۆی (81) پارێزگا یەی کەتورکیای لێپێ کدیت .ناو چە کوردیـ یەکان دەکەو نە ڕۆژ هەڵات و با شووری ڕۆژ هەڵاتی تورک یا وەك : دیار بەکر ، وان ، ئور فە، ماردین ، هەکاری ، بەتلیس ، شرناخ ، قارس، مەلات یە ، دەر سیم (تونجەلی) ، باتمان ، ئالازیغ، بینگۆل ، موش ، ئەدییمان ، سیرت ، گازی عەنتاب ، مەرعەش،.... هتد.

2- ئێران (ڕۆژهەڵاتی کوردستان)

ژ مارەی کورد لەئێران ز یاتر لە (10) ملیۆ نە. لە ڕۆژ ئاوای ئـ ێران و ڕۆژ ئاواو با شووری دەریا چەی ور مێ بڵاّوبوونە تەوە ، کە ئەم ناو چانە دەگرێ تەوە :مها باد ، سنە ، قە سری شیرین ، کرما شان ، بۆ کان ، سەقز، سەردە شت ، بانە، مەریوان ،....هـ تد .ناو چە کوردە لوڕە کانیش بریتین لە لور ستان و ئیلام و بەختیاری و.... هتد .

3- عێراق (باشورى كوردستان)

ژ مارەى كورد لەعێراق ز ياتر له (6) مليۆ نه به شێوەيەكى سەرەكى له شارەكانى باكورو باكوورى ڕۆژ هەلأت بلأوبوونه تەوە ، كه ئەم ناو چانه دەگرێ تەوە : هەولێر ، سلێمانى ، كەركووك ،هەڵە بجە ، د هۆك، و قەزاكانى تر وەك سنجار و زو مار و شێخان ئاكرێ وحەمداذ يه و لاى چەپى مو صل خا نەقين و مەندەلى له پارێزگاى ديالەوهەندێ ناوچەى تر.

4-سوريا (ڕۆژئاواى كوردستان)

ژ مارەى كورد له سوريا ز ياتر له (2) مليۆ نه ، ناو چه كورديە يەكان دەكەوێ ته باكورو باكورى ڕۆژ هەلأت ، ئەم شارو ناو چانه دەگرێ تەوە : پارێز گاى حه سەكه بەتايبەتيش قەزاكان وناو چەكانى قامیشلى و ماليكى و ئاموده ودەربا سى و سەرێكانيدەگرێتەوە ، لەپارێزگاى حه لەبيش ناو چەكانى كۆ بانێ و عەفرين و شارەكانى ئيدليب و لازقيه ، لەهەندێ شارى تريش وەك ديمەشق ،جولان ....هتد.

5-هه ندێ ولأ تى تر: وەك لوبنان ، ئي سرائيل ، پاك ستان ، ئەفغانستان ، ولأ تەكانى يەكێتى سۆڤيەتى پێ شوو لەوانه(ئەرمينيا و ئازەربا يجان و گورجستان،توركمانستان) ، سەرەڕاى ژماره يەكى زۆرى كوردى نيشتەجێ لەئەوروپا.

بەشى چوارەم / ژيانى ئابورى له كوردستاندا

ژيانى ئابورى له كوردستاندا پشت به چەند كەرتێك دەبەستێت لەوانه:-

1-كشتوكاڵ

ك شتوكاڵكردن بۆيه كەمجار له ڕۆژ هەلأتى ناوەڕا ست بەگ شتى و كورد ستان بەتايبەتى بووە ، هەرئه مەش مرۆ ڤى نا چاركردووە له ئه شكەوتەكان بێ تەدەرەوەو خانوو گو ند درو ست ب كات به مەبه ستى خۆپارا ستن وحەوا نەوە ، گو ندى چەرمۆش كه كەوتۆ ته هەرێمى كورد ستانەوە و له نز يك شارى چەم چەماڵ بەيه كەم گو ند دادەنر ێت له جيها ندا و هەتا ئەمڕۆش كۆنترين گو ندى ك شتوكاڵييه كه دۆزرابێ تەوە ، مێژووە كەى دەگەڕێ تەوە بۆ(6000-10000) ساڵ لەمەو بەر . وە يه كەمين هەوڵيش له بوارى ك شتوكاڵيدا چاندنى دانەوێ ڵەو سەوزه بووە. له ئێستا شدا هەرێمى كورد ستان دەوڵەمه ندە به سامانى ڕووە كى ، چ له ڕووى بوونى چەندين دارى جۆراو جۆرى وەك : بەڕوو ، گوێز ، بادەم ، بادەمى ك ێوى ، هەنار ، سماق ، توو ،

سنەوبەر، ... هـ تد   یاخود لە ڕووی گ یاو گۆڵی خۆڕ سکییەوە کە بۆ ڕە نگ و کاری پزی شکی و سمغ و بۆن و خۆراك بەکار دەهێندرێن .

2-سامانی ئاژەڵ

کورد ستان خاوەنی سەرمایەکی زۆری ئاژە ڵە ، ژ مارەو   جۆری   ئەو ئاژەڵا نەش   کە   لە کورد ستان بەخێودەکرێن ، مەڕ بە پ لەی یە کەم و بزن و ماڵ گا بە پ لەی دووەم و سێیەم ، ئا مانج لە بەخێوکردنی ئەم ئاژەڵا نە بۆ گۆ شت و شیرە بە پ لەی یە کەم و خوری و پێ ست بە پ لەی دووەم ، لە هەموو ناو چەکانی کورد ستان   شێوازی ک شتوکاڵی تێ کەڵاو   پەیڕەوی دەکر ێت ، وا تە   بەرووبوومی ڕوە کی شانبە شانی بەخێوکردنی ئاژەڵ.

3-پیشەسازی و کانزاکان

لە بەر ئەوەی کورد ستان وڵاتێ کی سەربەخۆ نی یە ، پیشە سازی لە وڵاتەکەما ندا گە شەی نەکردووە بەڵام هە ندێ کار گەی ب چوك لە شارەکانی هەولێرو د هۆك و سلێمانی و کرما شان و سنەو د یار بەکرو عەفرین ...هـ تد هەن . هەر چی کانزاکانی شە ئەوا نەوت بە گرینگترین سامان دادەنر ێت لە کورد ستان ، چونکە کورد ستان وڵاتێ کی دەوڵەمە ندە بە سامانی سرو شتی و بەتای بەتی سامانی نەوت . هەر ئەم سامانە شە وای لە کورد ستان   کردووە ببێ تە گۆڕە پانی   شەڕی هەرێما یەتی و وای لە وڵا تە داگیر کەرەکان کردووە کە بە درێژایی مێژوو داگیری بکەن و خێر و بێری ببەن . گرنگترین ئەم کێڵگە نەوتییانەش بریتین لە :

1- سعرەت و باتمان لە کوردستانی تورکیا

2- شاە ئاباد و قەسری شیرین لە کوردستانی ئێران.

3- (عین زالە) لە موصل و (بابەگوڕگوڕ بای حەسەن زەنبوور) لە کەرکووك و(شیواشۆك) لە هەولێر و (تاوکێ) لەدهۆك (نەفتخانە) لە خانەقین لە کوردستانی عێراق .

4- (رمێلان) لە کوردستانی سوریا. هەروەها کانزای تر هەن لە کوردستان وەکو (ئاسن ، مەنگەنیز مس ، فۆسفات ، یۆرانیۆم ، گۆگرد ، کرۆم ، بەردی بەنرخ ، .... هتد.

4- گەشتوگوزار: ـ   کەرتی گەشتیاری کەرتێکی گرینگەو لە جەژنەکان و بۆنە نەتەوەیی و وەرزییەکان بە سەدان هەزار هاوڵاتی لە ناوچەکانی ناوەڕاست و خوارووی عیراق و لە دەرەوەش دێنە کوردستانی عیراق و بەم هۆیەوە سەرمایەکی زۆر دێتەوە کوردستان و جموجۆڵی بازرگانی بەهێز دەبێ .